Ն. ԱԴՈՆՑԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԷՋԵՐԻՑ

Ականավոր հայագետ Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը հանրահայտ է եւ գնահատվել է հավուր պատշաճի: Համեմատաբար ուշադրությունից դուրս են մնացել նրա ազգային-հասարակական գործունեությունն ու հրապարակախոսական ժառանգությունը, որոնք բնութագրում են պատմաբանին որպես անհատի, քաղաքացու եւ անմնացորդ հայրենասերի: Ադոնց-գիտնականի նկարագրի ձեւավորումը սերտորեն աղերսվում է Ադոնց-քաղաքացու եւ Ադոնց-հրապարակախոսի զուգահեռ ընթացող ձեւավորմանը: Դա էր պատճառը, որ Ադոնցը չդարձավ զուտ գրասենյակային գիտնական կամ զուտ լսարանային դասախոս: Նա լայն առումով միաժամանակ նաեւ ազգային ու հասարակական գործիչ էր: Ադոնցը երբեք չմնաց կողքից դիտող ու դատողություններ անող դերում: Նա գործուն մասնակցություն է ունեցել քսաներորդ դարասկզբի Ս. Պետերբուրգի հայկական համայնքի կյանքին, տեղի Հայոց Եկեղեցու ձեռնարկումներին, ընտրվել է «Հայոց եկեղեցական գույքերի վարչության» խորհրդի անդամ, ապա՝ փոխնախագահ, «Սանկտ - Պետերբուրգի հայկական խմբակի» կազմակերպիչներից ու բազմաջան անդամներից էր:

1905 թ. հունվարին սկսված Ռուսական առաջին հեղափոխությունը փոթորկեց նաեւ տերության ազգային կյանքը: Ոտքի կանգնեցին ազգային ծայրամասերի, այդ թվում եւ Անդրկովկասի ազգությունները: Ամենուր հրավիրվում էին խորհրդակցություններ, համաժողովներ, որոնցում քննարկվում էին ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլ նաեւ ազգային հարցեր, անգամ բարձրացվում էին տեղական ինքնակառավարման ու ազգային ինքնավարության հաստատման պահանջներ: 1905 թ. նոյեմբերին Մոսկվայում հրավիրված «Այլազգիների համագումարում» զեկուցումով հանդես է եկել նաեւ երիտասարդ Նիկողայոս Ադոնցը: Ընդամենը մի քանի էջերի սահմաններում նա դիպուկ գծերով ներկայացրել է հայոց պատմության ընթացքը՝ սկզբից մինչեւ Ի. դարասկիզբը: Անդրադառնալով Կովկասի ինքնավարության պահանջին, որ այնքան եռանդուն պաշտպանում էին վրաց ազգայնականները՝ Ադոնցը կարծում էր, որ «Կովկասի ինքնավարության հարցը ծայրահեղ բարդ է, խճճված» եւ տեղական բնակչության բազմազգության, ազգերի տեղաբաշխվածության ծայրահեղ խրթնության ու մշակութային տարբեր աստիճանների պայմաններում պահանջվում է երկարատեւ ժամանակ եւ տեսական համատեղ մշակութային աշխատանք:

Ն. Ադոնցի այդ զեկուցման ռուսերեն բնագիրը պահվում է հասարակական, մշակութային գործիչ, խմբագիր Գեւորգ Բալաբեկի Մելիք-Կարագյոզյանի (1873-1940) անձնական թողնում (տե՛ս ՀՀ Ազգային արխիվ, ֆոնդ 502, ց. 1, գ.103, թթ.1-6): Փաստաթուղթը հրատարակել են պատմ. գիտ. թեկնածուներ Սոնյա Միրզոյանն ու Ալվարդ Ղազիյանը (տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2004, թիվ 1, էջ 34-37): Ստորեւ տրվում է Ն. Ադոնցի զեկուցման հայերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է բանասիրական գիտությունների թեկնածու Գեւորգ Մադոյանը:

ՊԵՏՐՈՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑ

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄ ԿԱՐԴԱՑՎԱԾ ԱՅԼԱԶԳԻՆԵՐԻ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ
(Նոյեմբեր,1905 թ.)

Դժվար թե հնդեւրոպական ազգերի թվում, որոնց շարքում, ինչպես հայտնի է, դասվում են նաեւ հայերը, գտնվի մեկ ուրիշը, որ իր պատմության սկզբից եւեթ հայտնված լինի նույնքան անշահեկան պայմաններում: Զբաղեցնելով մի տարածք, որ բոլոր կողմերից պաշտպանելու կարիք ունի, հայոց ազգն ստիպված էր մշտական պայքար մղել յուր ինքնության եւ ինքնուրույնության համար: Ժամանակ առ ժամանակ նրան հաջողվում էր հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները եւ վերածվել հզոր տերության, սակայն Հայոց երկրի աշխարհագրական անբարենպաստ պայմաններն ու տարածքը, որ ծավալվում էր մշտապես միմյանց հետ մրցակցող՝ Պարթեւստանի եւ Հռոմի, Սասանյանների եւ Բյուզանդիայի, արաբների եւ բյուզանդացվոց տերությունների միջեւ, անհավասար պայքարում վատնում էին հայոց ուժերը: Ոչ միայն Հայաստանի այլեւ ամբողջ Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ բեկումնային պահ հանդիսացավ երկու ազգակից ժողովուրդների՝ հայերի եւ հնդեւրոպական մյուս ժողովրդի՝ պարսիկների, բաժանումը հոգեւոր հենքի վրա, երբ հայերն ընդունեցին քրիստոնեություն, իսկ պարսիկները՝ իսլամ, որից հետո մոնղոլական ցեղերի մրրկալից հեղեղը, այլեւս արգելքի չհանդիպելով, հորդեց Պարսկաստանի, Հայաստանի, Փոքր Ասիայի վրա եւ հասավ Եւրոպա, ամենուր ի չիք դարձնելով հազարամյա քաղաքակրթության պտուղները: Հայոց համար սկսվեց գորշ եւ անարեւ մի դարաշրջան: Քաղաքական ինքնուրույնության կորստի հետ մոնղոլների իրականացրած անդադար ու զանգվածային ջարդերի եւ դրանցով պայմանավորված արտագաղթի արդյունքում հայոց ազգը խիստ կրճատվեց, իսկ մոնղոլների իսլամ ընդունելուց հետո[1] հայոց պատմությունը վերածվեց մի համատարած մարտիրոսության հանուն քրիստոնեական կրոնի: Թվում է, թե նման իրավիճակում հայերը պետք է անէանային, ինչպես նրանց որոշ հարեւաններ, որ չդիմանալով գոյության անտանելի պայմաններին՝ ձուլվեցին նվաճողների հետ: Սակայն անձնազոհ նվիրումը

քրիստոնեությանը եւ ազգի ինքնագիտակցության մեջ խորապես արմատավորված քրիստոնեական մշակույթի հիմնադրույթները փրկեցին հայերին՝ մշտապես վառ պահելով պայծառ ապագայի հույսերը: Մի պահ, երբ Մերձավոր Արեւելքում հայտնվեցին խաչակիրները, փայլատակեց հուսո ճառագայթը: Այդ պահին Կիլիկիայում ձեւավորված Հայկական թագավորությունը միացավ խաչակրաց առաքելությանը, սակայն այս պայքարը ողբերգական ավարտ ունեցավ ոչ միայն խաչակիրների, այլ նաեւ հայերի համար, որ, այդ պայքարում կորցրեցին իրենց ինքնիշխան պետությունը: Սա ԺԴ. հարյուրամյակում էր: Դրանից հետո հայերին չհաջողվեց ինքնուրույն քաղաքական կյանք ստեղծել, եթե ի նկատ չառնենք մինչեւ ԺԸ. դարն Արցախում (Ելիզավետպոլի նահանգ) գոյություն ունեցած մանր մելիքությունները: Ստեղծված հուզիչ իրավիճակում հայերն իրենց հայացքը հառեցին դեպի հյուսիս, եւ նրանք ոգի առան, երբ ռուսները հայտնվեցին Կովկասի մատույցներում: Նրանք հուսով էին, թե ռուսական-քրիստոնեական իշխանության հաստատմամբ Կովկասում կյանքի պայմանները կբարելավվեն: Ռուսների՝ կանխավ նախանշված եւ բնական առաջխաղացումը տեղի քրիստոնյա բնակչությունը գոհունակությամբ ընդունեց: Բավական է ասել, որ ռուսական բանակի շարքերում իր տեղը գրավեց հայկական լեգեոնը, որը գլխավորում էր հանրաճանաչ Ներսես եպիսկոպոսը՝ ապագա Կաթողիկոսը[2]: Ռուսների առաջխաղացումն ավարտվեց Հայաստանի հայտնի մասի Ռուսաստանի հետ միավորմամբ: Գրավյալ մարզում համեմատաբար տանելի կարգեր հաստատվեցին: Այդ պահից սկսվում է Հայաստանի արեւելյան մասի մտավոր վերածնունդը. բացվում են դպրոցներ, ի հայտ են գալիս տպագիր պարբերականներ, ստեղծվում են լուսավորական հաստատություններ: Հայ մտավոր զարթոնքի եւ լուսավորության զարգացման գործում մեծ դեր խաղացին Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունների գիտնականները, որ զբաղված էին հայոց պատմության ուսումնասիրությամբ եւ վեր հանմամբ ըստ հայկական բազմաթիվ ձեռագրերի, ինչպես եւ հայկական գրական հուշարձանների հրատարակությամբ: Դրանց տպագրումը մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց եւրոպական գիտական շրջաններում, այն բանի շնորհիվ, որ դրանք հարուստ նյութ էին պարունակում նաեւ ընդհանուր պատմության վերաբերյալ: Հայ մատենագրության էջերում գտնվեցին մի շարք արժեքավոր գրական հուշարձաններ եւ թարգմանություններ հույն դասականներից, որոնց մի մասը չէր պահպանվել բնագրով: Ազգի պատմական քաղաքակրթությունը

հատկապես ի հայտ եկավ բարձրագույն կրթության հանդեպ մեծագույն ձգտմամբ, ձեւավորվեց մտավորականություն, որ ծառայում էր Կովկասում մշակութային եւ քաղաքացիական հասարակության կազմավորմանը:

Սկսվեցին 1860-ական թվականները, որ իրենց արձագանքը գտան նաեւ հայ մտավորականության մեջ. Ստ. Նազարյանցն ու Ա. Գերցենի բարեկամ Մ. Նալբանդյանը, պետք է հայ կյանքում եւ գրականության մեջ նոր հոսանքի սկիզբը դնեին: Իսկ նրանց հաջորդ՝ հանգուցյալ հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունու ջանքերով այս նոր հոսանքը պիտի դառնար համայն մտածող հայության սեփականությունը: Կրթության եւ նոր հիմունքներով իր կյանքը ձեւափոխելու ձգտումը գրավեց ամբողջ հայ ժողովրդին: Երկու սեռերի երեխաների համար հայկական նահանգները ծածկվեցին ժողովրդական դպրոցների լայն ցանցով, կազմավորվեցին կրթական ծավալուն նպատակներ հետապնդող միություններ, հիմնվեցին թերթեր, ամսագրեր, ստեղծվեց փայլուն գրականություն, ինչպես եւ հիմքը դրվեց մշտապես գործող ազգային թատրոնի: [18]77-78 թթ. քրիստոնյաների ազատագրման դրոշի ներքո սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը: Տաճկահայությունը գոհունակությամբ ընդունեց ռուսական զորքերին՝ նրանցից ակնակալելով թուրքական ծանր լծից ազատագրում: Պատերազմն ավարտվեց: Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ կետով Ռուսաստանը բարեփոխումներ էր պահանջում Թուրքա-Հայաստանում: Այս պահանջը մտավ բեռլինյան պայմանագրի 61-րդ հոդվածի մեջ. բարեփոխումները պետք է իրականացվեին Մեծ տերությունների հսկողության ներքո, սակայն նրանք թղթային ճանաչումից այնկողմ չանցան: Մինչդեռ համայն հայության հայացքն ուղղված էր խոստացված բարեփոխումների կողմը, որոնց Թուրքիան պատասխանում էր բոլոր հնարավոր միջոցներով, որ միտված էին Թուրքիո մեջ հայկական տարրի թուլացմանն ու արմատախիլ անելուն:

Ալեքսանդր II կայսեր մահից հետո[3] ռուսական կառավարության քաղաքականությունը կտրուկ փոխվեց թե՛ ռուսաստանաբնակ հայերի, թե՛ Թուրքիայում Հայկական հարցի առնչությամբ: Ռուսա-Հայաստանում ամենածայրահեղ ձեւերն ընդունեց ռուսացման քաղաքականությունը: Կառավարությանը թվում էր, թե հարեւան մշակութային ազգը՝ վրացիները, եկեղեցական միության եւ ազգային բոլոր ինքնուրույն կառույցների ոչնչացման շնորհիվ արդեն իսկ ամբողջովին կուլ էին գնացել եւ բռնել ռուսացման ուղին, եւ որ նույնը պետք էր անել նաեւ հայերի հետ: Ուստի կառավարությունն իր ռուսացման քաղաքականության բոլոր հարվածնե-

ը հիմնականում ուղղել էր հայերի դեմ, որն իր պատկերացմամբ դեռեւս չափազանց շատ ինքնուրույնություն ուներ՝ ինքնավար Հայ Եկեղեցու եւ հայկական դպրոցների ու կրթական կառույցների հանգամանքով: Կառավարության անդամներն այստեղ անջատողականության տարրեր էին նկատում: Իսկ երբ արձանագրվեցին Թուրքիայում բնակվող իրենց եղբայրակիցների վիճակի բարելավմանն ուղղված ռուսահայության առաջին փորձերը, ռուսական կառավարությունը սկսեց հայերին կասկածել Հայկական թագավորություն վերստեղծելու ձգտման մեջ: Ռուսաստանի, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի հայկական գավառների միավորմամբ Մեծ Հայաստանի հարության մասին մի մտացածին գաղափար հորինվեց եւ վերագրվեց հայերին, չնայած այն բացահայտ փաստին, որ այդ տարածքների բնակչության ժողովրդագրական իրավիճակը նման կասկածների տեղիք չէր տալիս: Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից սկսվեցին երկկողմանի դաժան հետապնդումներ, Ռուսա-Հայաստանում փակվեցին հայկական դպրոցներն ու կրթական հաստատությունները: Սարսափելի հալածանքներ սկսվեցին այն գործիչների նկատմամբ, ովքեր անդամակցում էին Դաշնակցություն կուսակցությանը, որ հիմնվել էր իննսուն թվականին՝ միակ նպատակ ունենալով հասնել Թուրքա-Հայաստանի բարեփոխումների իրականացմանը, բարեփոխումներ, որ նախագծվել էին Ալեքսանդր II-ի կառավարության կողմից: Այս բարեփոխումների իրականացման մեծ տերությունների բոլոր փորձերը հանդիպում էին ռուսական կառավարության հարուցած անհաղթահարելի խոչընոտներին: Երբ անգլիական կառավարությունը կամեցավ իր միջամտությամբ դադարեցնել [18]95 թ. հայկական ջարդերը Թուրքիայում, այնժամ ռուսաց արտաքին գործոց նախարար իշխան Լոբանով-Ռոստովսկին[4] հայտարարեց, թե թուրքական գործերին նման միջամտումը կդիտվի իբրեւ casus belli[5]: Կոտորածը շարունակվեց եւ հարյուրհազարավոր մարդկանց կյանք արժեցավ: Իշխան Գոլիցինի[6] երկաթե ձեռքն իր ողջ ծանրությամբ իջավ հայկական կյանքի բոլոր դրսեւորումների վրա, իսկ մնացյալ գրեթե բոլոր պաշտոնյաները ձգտում էին պատճենել իրենց սատրապին: Մինչդեռ իշխան Գոլիցինը նոր, ծանր հարված էր նախապատրաստում՝ օրենք Հայ Եկեղեցու ողջ ունեցվածքի առգրավման մասին[7], կամ ավելի ճիշտ՝ ժողովրդի ունեցվածքի, քանի որ Հայ Եկեղեցին ծայրաստիճան ժողովրդավարական է, ամբողջությամբ հիմնված ընտրական կարգի վրա, ուստի եկեղեցական ինչքի կառավարման գործում մշտապես մասնակցում էին նաեւ ժողովրդի ընտրված ներկայացուցիչները: Այս օրենքի փաստացի

կիրառումն ամենուրեք հանդիպեց ժողովրդի դիմադրությանը, որ զենքն ի ձեռին պաշտպանում էր իր ունեցվածքն ու իրավունքները: Սկսվեցին նոր ձերբակալություններ ու նոր հետապնդումներ: Հայերի հանդեպ վախը համակել էր մթնոլորտը: Այս պայմաններում Հայ հեղափոխական դաշնակցությունն անհրաժեշտ համարեց իր գործունեությունը տարածել նաեւ Ռուսա-Հայաստանում եւ կառավարության ահաբեկիչ գործունեությանը հակադրել իր ահաբեկչությունը:

Այդ պահին Ռուսաստանում սկիզբ առած եւ ամրապնդված բանվորական շարժումն արտահայտվել էր նաեւ Բաքվում. այստեղ հայ բանվորները, իբրեւ մշակութային տարր, նույնպես լայն մասնակցություն էին ունեցել այդ շարժմանը: Իշխանության ներկայացուցիչները որոշեցին խեղդել լույս աշխարհ եկող ազատագրական շարժումը եւ դիմեցին իրենց իսկ կողմից բազմիցս հնչեցված գաղափարի իրագործմանը. թաթարներին լարել հայերի դեմ: Սկսվեց ոստիկանական նողկալի սադրանքը եւ իրականացավ կայենական գործը, որ մինչ այժմ շարունակվում է ամբողջ Անդրկովկասով մեկ՝ պատճառ դառնալով երկուստեք մեծաթիվ զոհերի[8]:

Եւ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդները այլազան հնարավոր համաժողովներում եւ հանրահավաքներին պարզում էին իրենց կարիքներն ու վերաբերմունքը ապագայի՝ նոր Ռուսաստանի հանդեպ, հայ ժողովրդի համայն առողջ ուժերն ու մտքերն ուղղված էին մի եւ միակ նպատակին, միակ խնդրին՝ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հարցին: Նման պայմաններում հայերը, որ մշտապես Կովկասի մշակութային շարժման առաջին շարքերում էին, բնականաբար չէին կարող գործուն կերպով արձագանքել ռուսաստանյան ժամանակակից շարժմանը: Հայոց ներկայացուցիչների միակ համագումարը, որ կայացավ ընթացիկ տարվա մարտին՝[9] Թիֆլիսում, ընդունեց մի շարք ծրագրեր, որոնց հիմքում ընկած են ռուսական ազատագրական շարժման բոլոր գերակա եւ հիմնական պահանջները: Ընդգծելով տեղական ինքնակառավարման անհրաժեշտությունը, այնուամենայնիվ այս ծրագիրն ինքնավարության պահանջ չի առաջադրել[10]: Եւ դա արվել է լիովին գիտակցված. Կովկասի բնակչության բազմազգության եւ ազգերի տեղաբաշխվածության ծայրահեղ խրթնության պայմաններում, բնակչության որոշ հատվածներ գտնվում են մշակութային տարբեր աստիճանների վրա, կտրուկ, հաճախ փոխանընկալունակության աստիճանի տարբերվելով իրարից: Կովկասի ինքնավարության հարցը ծայրահեղ բարդ է, խճճված եւ իր կարգավորման համար պահանջում է նախնական

լուրջ դիտարկումներ եւ Կովկասի ժողովուրդների տեւական համատեղ մշակութային աշխատանք:

Երբ իրագործվի այս աշխատանքը, երբ փոխըմբռնումը եւ հետաքրքրությունների նույնականության գիտակցումը հասանելի կլինի բոլորին, կամ առնվազն Կովկասի հիմնական ժողովուրդներին, լոկ այն ժամանակ Կովկասի ինքնավարության պահանջը կդառնա տարածաշրջանի համընդհանուր կենսական կարգախոս:

Ծանոթագրություններ

1. Մոնղոլները իսլամ ընդունել են 1299 թվականին:

2. Խոսքը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ներսես Ե. Աշտարակեցի Ծաո-Ազիզյանի (1843-1857) մասին է:

3. Ռուսաստանի կայսր Ալեքսանդր II-ը սպանվել է 1881 թ. մարտի 1-ին:

4. Լորանով-Ռոստովսկի Ալեքսեյ Բորիսովիչ(1824-1896), ռուսական պետական գործիչ, դիվանագետ, Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար (1895-1896), աչքի է ընկել իր շեշտված թուրքամետ քաղաքականությամբ:

5. **Casus belli** (լատ.)- պատերազմի առիթ:

6. Գոլիցին Գրիգորի Սերգեեւիչ (1838-1907), ռուսական պետական գործիչ, Կովկասի կառավարչապետ (1896-1904): Հայտնի է իր հայահալած քաղաքականությամբ:

7. Նկատի ունի Գր. Գոլիցինի առաջարկով ցարական կառավարության ընդունած 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը, որի համաձայն Հայոց Եկեղեցու եւ հոգեւոր հաստատությունների ամբողջ անշարժ գույքն ու կապիտալները անցնում էին պետության տնօրինությանը: Օրենքը չեղյալ է հայտարարվել 1905 թ. օգոստոսի 1-ի ցարական հրամանագրով:

8. Հայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները սկսվել են 1905 թ. փետրվարի 6-9-ին Բաքվում եւ այնուհետեւ տարածվել ամբողջ Անդրկովկասում ու ավարտվել 1906 թ. օգոստոսի 22-ին՝ Զանգեզուրում:

9. Պետք է լինի ապրիլին:

10. Խոսքը 1905 թ. ապրիլի 3-15-ը Թիֆլիսում կայացած Անդրկովկասի հայաբնակ 24 կենտրոնների ներկայացուցիչների համագումարի մասին է: Այստեղ բարձրացվել են հատկապես Հայոց Եկեղեցու ինքնավարության, եկեղեցական-ծիսական դպրոցների, մշակութային-կրթական հիմնարկությունների վերաբացման եւ ազգային հետաքրքրություններ ներկայացնող այլ պահանջներ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. VI, ՀԳԱ հրատ., Երեւան, 1981, էջ 372-373, հմմտ. **Հր. Ռ. Սիմոնյան**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Երեւան, 2003, էջ 178-180):